

РЕЦЕНЗІЇ. ВІДГУКИ. ВРАЖЕННЯ

УДК 821.161.2

РОМАЩЕНКО Людмила Іванівна,
доктор філологічних наук, професор кафедри
української літератури та компаративістики
Черкаського національного університету
ім. Б.Хмельницького
e-mail: lirom5@mail.ru

ДОВГИЙ ШЛЯХ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Бахревский В. Люба Украина. Долгий путь к себе: исторический роман. – Москва: АСТ, 2014. – 800 с.

Гортаю сторінки пам'яті, яка переносить у далекі роки дитинства. Наш шостий клас (Новоздолбунівської середньої школи на Рівненщині), який виборов перше місце у пісенно-спортивному конкурсі, нагородили поїздкою до історико-культурного заповідника „Козацькі могили” під Берестечком...

Кадр за кадром піднімаються із дна спогадів і невеличкий острівець серед боліт, який став останнім прихистком для трьохсот козаків, що окопалися тут і цілу добу стримували багатотисячне польське військо, й не піддалися, не заплямували козацької честі і погинули всі до одного, навіть коли сам король, вражений їхньою відвагою, обіцяв дарувати життя; і вузький, пропахлий вільгістю підземний хід від маленької церкви св. Михайла (пам'ятка дерев'яного зодчества XVII ст.) до храму-усипальниці св. Георгія Победоносця, де у великому саркофазі у скорботній тиші знайшли вічний спочинок останки наших героїчних пращурів...

І вже нещодавні, у жовтні 2015 року, відвідини Берестечка (цей наш біль, наша поразка). У складі учасників усеукраїнської конференції, присвяченої 100-річчю з дня народження І. К. Свешнікова, на яку мене люб'язно запросив директор Рівненського обласного краєзнавчого музею *Олександр Булига*.

Поле Берестецької битви... Величний пам'ятник козакам та селянам-повстанцям, яких і досі, здається, оплакувало дощове осіннє небо; пам'ятка архітектури – Свято-Троїцький костел, збудований у 1711 році на честь 60-річчя перемоги польських військ над козацькими під Берестечком, на жаль, напівзруйнований, але усе ж монументальний, під склепінням якого колись звучав орган...

Саме такі почуття зринули в душі, коли прочитала подарований мені *Владиславом Бахревським* роман „Люба Украина. Долгий путь к себе”, у якому художньо осмислюється визвольна війна українського народу проти польської шляхти і його вождь, один із найвидатніших історичних діячів – Богдан Хмельницький.

Про визвольну війну українського народу написано чимало. Уперше звернулись до цієї теми автори козацьких літописів: Самовидець, Граб'янка, Величко (XVII-XVIII ст.). За ними до цієї, сповненої високого героїчного пафосу і драматизму теми звернувся Ф. Глінка в повісті „Зиновій Богдан Хмельницький, або звільнена Малоросія” (1816) і двох віршах, а також поет-декабрист К. Рилєєв у думі „Богдан Хмельницький” (1821). Першою романною спробою опрацювання сюжету про часи Хмельниччини є твір П. Білецького-Носенка „Зиновій Богдан Хмельницький”, написаний у 1829 році, але підготовлений до друку лише в наші дні.

Після П. Білецького-Носенка про визвольну війну та її вождя писали М. Маркович, І. Голота, Є. Гребінка, О. Кузьмич, М. Старицький у розлогіх трилогіях „Богдан Хмельницький”, яку справедливо вважають апогеєм історичної романістики XIX століття й альтернативою трилогії Г. Сенкевича.

У радянський період до цієї теми зверталися П. Панч у романі „Гомоніла Україна”, Н. Рибак написав „Переяславську раду”, І. Ле – „Богдан Хмельницький”, О. Корнійчук – драму „Богдан Хмельницький”, П. Загребельний – роман „Я, Богдан”. У кожному з цих творів є своя ідейно-тематична домінанта: у Н. Рибак – політична історія, у П. Панча – аналіз соціальних процесів і героїка битв, у І. Ле – життєпис гетьмана та хід народної боротьби, у П. Загребельного – найтонші порухи душі народного ватажка, котрий думає-згадає, що було з ним і Україною і що напишуть про нього впродовж трьохсот літ...

Не раз зверталася до теми національно-визвольної війни українського народу й Л. Костенко. Богдан Хмельницький – гетьман усієї козачої і посполитої України – незримо присутній на перших сторінках роману у віршах „Маруся Чурай”. А в розділі „Гінець до гетьмана” узагальнено-абстрактний образ державця, що встиг уже сформуватись в уяві читача, оживає, набуваючи конкретних рис зовнішності, поведінки, психології. Як державний діяч і мислитель, гетьман вирішує долю співачки. Людина освічена, наділена почуттям прекрасного, він усвідомлює, що без мистецтва зітреється з лиця землі велика душа народу і пам’ять про його звитяги, а тому й дарує життя Чураївні.

Але повністю присвячений Хмельниччині роман Л. Костенко „Берестечко” (1999) – книга про одну з найбільших трагедій часів національно-визвольної війни, поразку під Берестечком. Розпочата ще в 1966-1967рр., тобто передувала романові „Маруся Чурай”), вона дописувалась на інших етапах української історії – 70-80-х рр. І тепер, коли Україна опинилася перед загрозою вже остаточної поразки, ця книга із потреби бути написаною трансформувалась у потребу бути опублікованою.

Узагалі в українській класичній літературі небагато художників, які б не віддали данину цій темі в тій чи іншій жанровій формі.

У польському письменстві ця тема теж посіла значне місце. Приміром, представник т. зв. „української школи” в польській літературі Б. Залеський у „Думці Мазепи” (вір написаний 1825 році, але нами перекладений українською й опублікований нещодавно) змальовує Б. Хмельницького як патріота рідної землі, ворога польської шляхти, котрий захищає не тільки честь родини, але й мстить за народні кривди. Автор захоплюється як ратними подвигами українського гетьмана, так і поетичною обдарованістю його натури. „Хмельницький так добре складав думи, як добре справлявся з поляками і валахами”), – читаємо у примітках до твору.

Романне освоєння відомої теми у польській літературі належить Теодору Томашу Єжу („3 бурхливої хвилі” (1880-1882), Г. Сенкевичу у трилогії „Вогнем і мечем” (1883-1884), у якій Хмельниччина зображена з пропольських, прошляхетських позицій, як „божий суд”, як страшна, невідворотна кара, і Ю. Крашевському („Божий гнів” (1886).

Стійкий інтерес до означеної теми виявляє *Владислав Бахревський* – визнаний майстер російської історичної прози, автор роману про Хмельниччину „Долгий путь к себе” (1991 г.), перевиданого в 2014 році під назвою „Люба Украина. Долгий путь к себе”.

Ми особисто знайомі з письменником, неодноразово зустрічалися на щорічних міжнародних літературно-освітніх читання у Гданському університеті (Польща).

В інтерв’ю авторів цієї статті Владислав Анатолійович, відповідаючи на питання, чому він звернувся до особи Богдана Хмельницького і чому до попередньої назви роману в новітньому виданні додалося „Люба Украина” (що в трагічних умовах сьогодення мене надзвичайно схвилювало), переконливо відповів: „Тому що ця книга про любов до України. І про любов героїв...”. І повідав історію створення роману.

Одного разу редактор „ДЕТГИЗа” звернувся до письменника з пропозицією написати для дітей про Хмельницького. Написанню передувала серйозна і напружена робота: автор прочитав усі номери „Київської старовини”, відвідав місця битв (Жовті Води), Польщу (Краків, Вавель), прочитав твори українських письменників про Хмельниччину, зокрема нашого земляка І. Ле. А незабаром з’явилася красива книжечка під назвою „Гетьман Війська Запорізького”, що оповідала про відомі події національно-визвольної війни (закінчувалася битвою під Берестечком) і стала пізніше частиною роману „Долгий путь к себе”, який із-за цензурних перешкод побачив світ лише на початку 90-х.

Автор передмови до роману пише: „Писатель любит Малороссию, любит красотою украинских сел, обычаев, удивляется хитрости и доблести запорожцев: они – и воины, и лекари, и певцы, и чародей”.

Зізнаючись у любові до України („Украину я очень люблю”), В. Бахревський пов’язує з нею своє становлення як митця. Стверджує, що його письменницький стаж розпочався 1953 року, коли їх, школярів, повезли на екскурсію до Києва, Канева. Під враженням побаченого – Києво-Печерська лавра, пам’ятник Шевченкові, по якому стріляли фашисти, захоплююча подорож по Дніпру на пароплаві – написав перші поетичні рядки, які згодом надрукували. І хоча вони повністю не збереглися, у пам’яті закарбувалося (ледве не за Пушкіним): „Милая Украина средь садов уж спит...”.

„Мы очень любили Шевченко, – згадує письменник. – А плыли по Днепру на корабле, и вспоминались бессмертные строки: „Рече та стогне Дніпр широкий...”. Тож на подарованій мені книзі „Люба Украина. Долгий путь к себе” Владислав Анатолійович залишив такий інскрипт: „Первые мои стихи, с которых начинается мой писательский стаж, посвящены Украине и Шевченко”.

У назві роману ніби натяк на „трудный путь” і самого твору до читача, а не лише його головного героя.

Інтерес Владислава Анатолійовича до особи українського гетьмана не випадковий. Його, визнаного майстра російської історичної прози, вабило складне, драматичне XVII століття, якому він присвятив більше десяти великих романів, низку повістей, п’єс і оповідань. По-друге, живучи в Криму із середини 70-х років, не міг не усвідомлювати, що живе на території УРСР. Тож письменник не міг обійти таку постать, як Богдан Хмельницький.

Кількарічна праця над романом завершилась у 1980 році і роман було запропоновано видавництву „Современник”, редактори якого прихильно зустріли твір. Проте необхідні були щонайменше дві рецензії. Одну, позитивну, підготував доктор історичних наук, пізніше заступник директора Інституту історії СРСР АН СРСР і директор Інституту російської історії РАН. Але інші (київські) рецензенти винесли суворий вердикт – „запретить издание Романа во всех издательствах Советского Союза”. Як припускає автор передмови до роману, причиною такого рішення, можливо, став образ Богдана Хмельницького, позбавлений рис ідеального героя (хоча навіть вимогливий Держкомвидав не вбачав ніяких перепон для його публікації). А можливе існувало і прозаїчніше пояснення: саме в цей час писав свій роман про Хмельницького класик української літератури, один із керівників Спілки письменників УРСР Павло Загребельний... Хтозна. Отой „людський фактор” і справді відіграє іноді вирішальну роль. Пригадується, як марудилася у видавництві (орган правління Національної спілки письменників України) моя рецензія на роман „Берестечко” Л. Костенко. У довірливій бесіді працівники редакції натякнули: декого завидки взяли, що якась науковець із провінції першою відгукнулася на роман видатної поетеси, тоді як київські мовчали...

Розлогий роман В. Бахревського складається із 7 частин (поділених на розділи з підрозділами), чотири з яких названі за місцями доленосних битв: „Желтые Воды”, „Пилява”, „Берестечко”, „Батог и Сучава”.

Події, зображені у творі, відбуваються напередодні визвольної війни і до моменту смерті Богдана Хмельницького в 1657 році.

Сюжет роману розгалужений. Роман густо заселений. Головну сюжетну лінію складає доля (історична й особиста) гетьмана Богдана. Дія роману В. Бахревського відбувається в українських містах і селах, гетьманській резиденції в Чигирині, королівському палаці у Кракові, палаці молдавського господаря в Яссах і Котнарі, Бахчисарай, Стамбулі, Кремлі. Герої роману – реальні і створені авторською уявою – репрезентують різноманітні соціальні та етнічні групи тодішнього суспільства: козацтво і його ватажки (Богдан і Тихіш Хмельницькі, Іван Виговський, Богун, батько й син Кривоноси), польсько-шляхетський табір (Ієремія і Дмитро Вишневецькі, Микола і Стефан Потоцькі, Калиновські, король Ян Казимир і королева Марія, Чаплинський, Ірена Деревінська, Ганна Мильська та її син Павло), сенатор Адам Кисіль, єпископ Сава Турлецький, кат Пшунка, татарський мурза Тугай-бей і його син Іса, знахар дід Барвінок і корчмар Яків Сабиленко і ще десятки героїв.

Із Богданом Хмельницьким читач знайомиться під час його аудієнції в коронного гетьмана Миколи Потоцького (р.4, гл.3), коли „некий шляхтич из украинцев” (с. 49), регочучи, вагою свого тіла ламає один за одним стільці в домі ясновельможного: „Хохотал громко да так заразительно, что все вокруг него тряслись и ухали. А веселый шляхтич, здоровенный детина, откидывал могучие телеса на спинку стула, и стул, жалобно пискнув, рассыпался” (с. 49). Можливо, цей епізод виконує антиципаційну функцію – прогнозує майбутні події: як оті стільці, розсиплеться через кілька років під навальним натиском українського державного мужа одна з наймогутніших європейських держав, непереможна до того Річ Посполита. Як зауважив свого часу у згадуваній трилогії Т. Т. Єж: „Він, і тільки він (Хмельницький. – Л. Р.) викликав хвилю ту бурхливу, яка на кораблі Речі Посполитої щогли поламала, вітрила пошарпала і кермо розбила на друзки”.

Сцену-прогноз із портретною характеристикою продовжує авторська розповідь про найважливіші віхи життя шляхтича-українця (перебування на посту генерального військового писаря, участь у битвах під Смоленськом і Цецорою, перебування в полоні, де вивчив турецьку мову, конфлікт із Чаплинським (див.: с.50-51), хоча автор, зберігаючи інтригу, не відкриває його імені.

Уже з перших сторінок роману письменник намагається оприявнити причини вибуху війни: не применшуючи особистої кривди, якої зазнав гетьман від підстарости Чаплинського, усе ж головну причину вбачає в безправ'ї і бідуваннях українського народу, що перебував у повній залежності від шляхти, різного роду орендарів та управителів і сприймався ними не інакше як „бидло”. Вину поляків перед українцями змушені визнати навіть представники польського табору: поміркована, толерантна у ставленні до селян Ганна Мильська, наводячи конкретні приклади шляхетського свавілля („Сами жить, как люди, не умеем и вам, украинцам, жить спокойно не даем” (с. 34), єпископ Турлецький, стурбований чварами між самою шляхтою („От ссор господ больше всего страдает ни в чем не повинное крестьянство. В народе идет брожение, и мы сами тому виной” (с. 101)), і навіть перевертень, найзапекліший ворог українства Ярема Вишневецький („Наша неумная шляхта ведет себя так, словно Украина взята в посессию. Хозяйствование в большинстве случаев похоже на откровенный грабеж. И это еще не все. Мы постоянно обижаем шляхту из украинцев. Оттираем ее от должностей, всякий раз берем сторону поляков, а ведь войско вашей милости (польского короля. – Л. Р.) наполовину состоит из казачества” (с. 56).

Сюжет роману рясніє не тільки сценами насильства над українським простолюдом, але й численними конфліктами в середовищі шляхти: Ірена Деревінська і Ганна Мильська, Турлецький і Калиновські та ін. Вони так нагадують сучасні рейдерські захоплення за правилом: у кого гроші і сила – того й правда (як у випадку із Хмельницьким і Чаплинським; останній підступом і обманом забрав у чигиринського сотника документ на право власності, побив Тимоша, забрав кохану Богдана Мотрону („Матрену-Елену”).

В. Бахревський значну увагу приділяє приватному життю Богдана, при цьому висуває власні художні версії. Він приписує Богдану кохання до двох жінок, спочатку до Мотрони, яку викрав Чаплинський, зробивши дружиною, а пізніше – до Хелени. Можливо, так автор поєднав суперечливі історичні дані стосовно особистого життя гетьмана¹.

За версією Бахревського, Мотрона доводилася близькою родичкою матері Тимоша. Красуня-вдова (її чоловік закінчив життя на палі в Істамбулі) впала в око чигиринському сотникові, прийшла до душі його родині, адже до останнього доглядала за хворою Ганною й відродила до життя майбутнього гетьмана. Письменник зворушливо, психологічно переконливо змальовує внутрішній стан Богдана, який сповідується перед пам'яттю померлої дружини, просячи прощення, що „без памяти” (с. 63) полюбив іншу жінку.

¹ Достовірного імені цієї жінки історія не зберегла. Існує безліч варіацій її імені в історичних джерелах та художніх текстах: безіменно-узагальнене Ляхівка (М. Аркас), Єлена (Д. Дорошенко), Марилька, Олена (М. Старицький), Марина (О. Рогова), Зося (О. Корнійчук), Мотрона, Матрегна, Реня (П. Загребельний), Гелена (Ліна Костенко). За версією Єжа, її назвали Геленою, щоб відрізнити від дочки Хмельницького – Олени.

Чаплинський, хоч і забрав до себе горду красуню Мотрону, одружився на ній через страх, „спяну”, як пояснював друзям свій вчинок, бо сильніше прагнув Хелени. Тож, за слухами, Мотрона опинилася в монастирі, чи то з власної волі, чи, імовірно, з волі Чаплинського, котрий вдруге одружився на Хелені – родичці Виговського. Портрет Хелени передано крізь призму автора (див.: с. 55) та його героїв: Тимоша, Стефана Потоцького, Деревінської („Да введь она (Хелена. – Л.Р.) – само совершенство. В ней все изумительно. Но такая красота пугает мужчин” (с. 33).

Обидві жінки не поступаються одна одній красою, але в Мотроні більше козацького – внутрішньої сили. „Властная”, „могучая”, вона в першу шлюбну ніч викинула Чаплинського з периною із власної спальні („сам Бог послал мне королеву. Истая дикарка, но королева” (с. 86). Тоді як Хелена по-шляхетськи тендітна, витончено-манірна.

Тривалий час у літературі панувала тенденція моделювати образи героїв без дотримання співвідношення світла і тіні, статично. В. Бахревському вдалося уникнути однолінійності, монохромності зображення, створивши складні, неоднозначні характери, показані в еволюції, внутрішній динаміці (Хмельницький, Богун, Ян Казимир, Павло Мильський, Адам Кисіль та ін). Це стосується й негативних персонажів (“антигероїв”), змальованих нерідко з певним ступенем драматичної напруги. Подібний підхід зумовлений Бахтінською настановою, що герой роману не повинен бути лише “героїчним” ні в епічному, ні в трагічному значенні цього слова, він має поєднувати в собі як позитивні, так і негативні риси, як низькі, так і високі, як серйозні, так і смішні. Герой художнього твору повинен бути показаний не готовим, статичним, а в процесі становлення, постійної зміни. Такий принцип моделювання персонажної системи протистоїть настанові обов’язкової наявності позитивного героя з усім набором чеснот, що ідеалізує, спрощує особистість, позбавлену суттєвих внутрішніх суперечностей.

Приміром, Богдан Хмельницький постає не таким собі ідеальним героєм, лицарем „без страха и упрека”. Він – неперевершений стратег, освічений, мудрий державний діяч, але і йому властиві людські слабкості, сумніви у правильності рішень, політичному виборі. І цим образ Богдана в рецензованому творі нагадує свого суперечливого, неодновимірного літературного двійника з роману „Я, Богдан” (Хмельницький у Загребельного у своїх болючих роздумах-сумнівах також зізнається, що його булава ходила по головах винних і невинних; даючи „хлопам” волю, він змушений був забирати у них хліб, як того вимагали суворі обставини війни, після поразок укладав тимчасові угоди зі шляхтою, наслідки від яких страшним тягарем лягали на плечі українського народу.

Може видатися, що Хмельницький у Бахревського веде себе надто вірогідно (у грамотах до російського царя атестує себе „наинизшим слугою его царского величества” (с. 290), проте, можливо, таке звернення зумовлене тодішніми вимогами дипломатичного етикету); змушений вдаватися до політичного ошуканства (аби заручитися підтримкою хана, видає себе за мусульманина (див.: с. 215-216).

Богдан Хмельницький не лише суворий політик, хоч і віддає перевагу загальносуспільним інтересам (залишає під заставу у кримського хана найдорожче – сина Тимоша (див.: с. 215), а й люблячий, турботливий батько. Надзвичайно зворушливо, з великою силою драматичної напруги змальована реакція гетьмана на смерть старшого сина – своєї надії й опори (див.: сс. 744, 759).

Таким же суперечливим, згідно з історичною правдою, постає в романі й сенатор Адам Кисіль. Амбівалентність характеру героя відбита в розлогій авторській оцінці, яка водночас правдиво характеризує засади державного устрою Речі Посполитої, окремі з яких схожі на нинішні суспільно-політичні реалії: „Адам Кисель прожил жизнь между двух огней. Искренне исповедующий православие, он без страха и упрека служил великой Речи Посполитой, которая всей своей мощью затаптывала костры греческой веры.

Для Адама Киселя Речь Посполитая была идеалом свободного государства, но отказаться от веры отцов он не мог. Вера – личная совесть и одновременно совесть твоего народа. Не каждому дано переступить через это. Сенатор пытался примирить в себе две

стихии, но жизнь поблажек не делала, а кристалл добродетельного государства давно уже стал мутным, его разъедала человеческая корысть.

Магнаты наживали не поддающиеся учету богатства, заводили в своих владениях самодержавные порядки. Потоцких, Вишневецких, Калиновских не страшил ни суд короля, ни приговор сената. Идея государства, в котором каждый шляхтич участвовал в управлении, превращалась в чистую идею. Миром, как и повсюду, правили грубая сила и бездушные богатства. Даже король склонял перед этими двумя силами венценосную голову” (с. 112).

Недаремно саме образ Адама Киселя обирає автор для виконання антиципаційної функції стосовно планів Хмельницького: сенатор, що захоплювався різьбою по дереву, дарує майбутньому гетьманові власноруч виготовлену Спаську вежу Московського Кремля – як натяк на майбутній вектор Богданового політичного вибору.

Двоїстість поведінки Адама Киселя нагадує Івана Виговського з роману Ю. Мушкетика „На брата брат”, суть характеру якого розкрито значною мірою зсередини й окреслено поняттям “хитавиці”.

Навіть в образах відвертих антигероїв В. Бахревський знаходить окремі прояви позитиву. Наприклад, горезвісний Ярема – мучитель українського народу, відступник від православної віри при всій своїй жорстокості постає не міфічним монстром, а людиною, хоча й занапашеною. Він – хороший стратег і люблячий батько (при облозі польського війська, Ярема, звиклий до розкошів, переживає труднощі разом зі своїми воїнами; наодинці із самим собою карається докорами сумління за власне відступництво, через яке його прокляла рідна мати (див.: с. 182).

На відміну від „Берестечка” Л. Костенко, у якому винесено однозначний вирок князю як зрадникові рідного народу, що виключає будь-яку спробу віднайти в його діяльності елементи позитиву й бодай доцільності, чи роману „Жовті Води” М. Голубця, де завдяки використаним прийомам романтичної гіперболізації при творенні образу Яреми Вишневецького, його постать набуває ознак демонічності.

Інший вражаючий персонаж В. Бахревського – кат Пшунка – теж не позбавлений крихт людського. Він нагадує ката Пахомія з роману Р. Іваничука „Журавлиний крик”. Пахомій – маленький гвинтик і караюче знаряддя велетенської імперської машини. Проте він одночасно і кат, і жертва антигуманної системи, заснованої на деспотії. З образом ката Пахомія пов’язана морально-філософська проблема злочину і кари, відносності уявлень про добро і зло. Петербурзький злидар із тавром злодія (з голоду змушений був красти на базарі) стає катом за переконанням: він щиро вірив, що караючи інших, бореться зі злом, чинить добро. Тоді як Пшунка стає караючим знаряддям Вишневецького через страх померти жахливою смертю. Але й він не в змозі стратити свою кохану Степаниду: звинувативши у власному гріхопадінні князя Ярему, сам собі відрубав правицю, відмовляючись у такий спосіб від свого ганебного ремесла. Закономірною є кончина Пшунки: замерзлого, його навіть ніхто не поховав.

Так само сатирично-викривальний і водночас драматичний за своєю суттю образ Пахомія, котрого теж спіткала заслужена кара: повісився в казематі чи то з відчаю, чи то нарешті засумнівавшись у доцільності свого ремесла.

Змальовуючи події минулого, Владислав Анатолійович послуговувався двома джерелами, однаково естетично вартісними – історичними документами та фольклорним матеріалом.

Вражає в романі знання автором етнокультури – українських звичаїв, обрядів, забав, повір’їв, замовлянь, забобонів, відомих чи й маловідомих українському читачеві (посвячення („коронування”) Тимоша в парубки (с.68), гра в калиту („калету” (с.72), в „хвиль” (с. 80), влаштована „рачья свадьба” (ракові перегони (с. 96), святкування Різдва з його атрибутами (с.178-179), замовляння (на любов (с. 197), зброї – від „сглаза” (с. 269), звичка м’яти яєчну шкарлупку, бо в цілу, мовляв, чаклуни збирають росу для своїх чар (с. 195), легенда про чарівну країну Вирій (с. 123) тощо. Сцена виявлення відьми, що сховала дощ (с. 44-46), нагадує подібну з повісті Г. Квітки-Основ’яненка „Конотопська відьма”. А легенда про

хлопців-бешкетників, що через пустощі перекинулися у вовків (її розповідає Галя Черешня (с. 72-73), знаходить підтвердження в низці творів українських письменників (т.зв. „хімерна проза”), розкриваючи таким чином світобачення наших далеких пращурів.

Образ вовка є традиційним образом-символом: ще із сивої давнини в більшості народів Європи вовк – символ хижака, лютого ворога, символ злоби, жадібності. У Біблії до вовків уподібнювалися лжепророки, несправедні правителі і судді, як особи найнебезпечніші для народу.

Образи перевертнів наявні в романі Р. Іванчука „Орда”: під тягарем прокляття Мотрі Кочубеївни зрадник Ніс мусить довічно тинятися по світу вовкулаком. Образ вовкулаки Носа набуває символічного узагальнення, є втіленням зла, що, зародившись у душі людини, під впливом обставин розростається до небачених розмірів, штовхає її на ганебні вчинки. Ставши мимовільним спільником Носа, Єпіфаній теж стає носієм зла, перевертнем, а відтак відчуває в себе замість обличчя вовчу пащу. Проте схимникові вдається вирватися з-під влади перевертня, він знаходить свій храм і вбиває вовкулаку силою свого Слова.

Знайома з фольклору хімерна ситуація вовкулацтва й у повісті В. Шевчука “Сповідь”. В атмосферу пересічного сільського побуту вривається надприродне дійство – виття вовкулаки. Ці два світи перетинаються в постаті Чорного чоловіка. За сюжетом, герой, якому накинута вовкулацтво, може звільнитися від нього шляхом передачі його іншій людині. Але це означає вчинити зло, передати його по ланцюжку. Опинившись перед проблемою вибору, вовкулака намагається протистояти вовчим законам, які починають ним керувати, і передає вовкулацтво самому собі, відмовившись сіяти зло на землі, за яке не буває прощення.

Образи вовкулак набувають масштабності, філософського узагальнення, з ними пов’язані екзистенційні проблеми: добро і зло, свобода вибору і вибір свободи тощо. Свобода вибору, яка постає перед героєм повісті, на думку екзистенціалістів, завжди залишається в людини як можливість реалізації свободи. “Сам факт реалізації вибору – лишатися вовкулакою чи передати іншому вовкулацтво – є, власне, свободою, що дозволяє лишатися людиною”, – як зауважує Т. Бледних.

Дещо іншу художню місію виконує мотив вовкулацтва в романі М. Лазорського “Гетьман Кирило Розумовський”. Демонічні мотиви відлунюють в образі курінного уманського куреня, полковника Неживого, котрого називають “другим Сірком”, “характерником”, загоны якого, захищаючи козацькі вольності і православну віру, наводили жах на польських жовнірів. Про його незвичайну відвагу ходили легенди: то був козак-вовкулака, що вдень спить або гострить ікла, а вночі шматує. У цій легенді вчувається перегук із легендою про Сірка, який нібито вже народився із зубами, щоб гризти ворогів. Отже, тут легендарний прийом перетворення людини у вовкулаку використаний з іншою метою – символізує непереборну ненависть до ворогів вітчизни.

Збільшення ідейно-естетичного навантаження фольклорного елемента адекватне зменшенню (чи відсутності) історичного матеріалу, який є у розпорядженні письменника. Водночас уснопоетичні джерела не обмежуються зовнішньою декоративно-оздоблювальною функцією, вживаються не для стилізації чи прикрашування – вони поліфункціональні (наприклад, пісні можуть бути засобом характеристики чи виразом народної моралі, у думках – народна оцінка історичних подій та їх учасників, нелегкі перспективи історичного поступу етносу). Фольклоризм – це один з основних способів насичення літературного твору національним компонентом.

Фольклоризм роману „Люба Україна...” знаходить свій вияв у формі прислів’їв, приказок, афоризмів, літературній інтерпретації численних народних пісень, що виконують різноманітну естетичну функцію і становлять благодатну основу для інтертекстуальних досліджень. Приміром, відома пісня про Байду, вживлена в художню канву роману возвеличує незламних народних героїв і їхню боротьбу проти ворогів (див.: с.134-135).

Навіть пейзажні замальовки відтворені з використанням образів української (слов’янської)т демонології: „Старательная ведьма через самое мелкое ситечко трусила осеннюю непогоду” (с. 148).

Типологічною властивістю історичного роману є документалізм, що дозволяє розкрити зміст основних процесів і рушійні сили національної історії. Він забезпечується широким використанням даних історичної науки, літописних джерел, хронік для художньої реконструкції подій минулого та їх учасників. Художній твір історичної тематики вимагає значної історичної освіченості автора, який стає схожим на історика в пошуках історичної істини, що потребує напруженої, копіткої роботи. Таким дослідником виступає Владислав Бахревський, якому вдається вжитися в зображувану епоху, зрозуміти і відтворити її особливості, психологію її діячів. Документ як фактографічна одиниця використовується двома способами: прямим (відкритим) й опосередкованим (прихованим). У першому випадку – це цитування певних документів із метою посилення враження достовірності, автентичності тієї чи іншої події. Другий шлях передбачає відтворення історичного факту без цитування документів. При цьому фактографічний матеріал лягає в основу сюжетних колізій шляхом художнього відтворення його автором. Опосередкований спосіб використання фактографічного матеріалу – обов'язкова умова написання кожного історичного твору. В. Бахревський використовує обидва способи як однаково естетично вартісні.

Проте автор не забуває, що історичний роман чи повість – це передовсім мистецьке явище, і в його творенні велика роль належить фантазії художника, його уяві, які дозволяють зі скупих даних, зафіксованих документально, реставрувати й художньо осмислити відповідну картину історичної епохи. Роман „Люба Україна...” не перетворився на документальний переказ, письменник осмислює історичні події завдяки художньому домислу (вимислу), надаючи їм майстерної художньої огранки.

Як видно із твору, Владислав Анатолійович опрацював десятки документів (нерідко суперечливого характеру), частину їх умонтовано в текст роману (наприклад, універсали, листи Богдана Хмельницького (с.169), королівські привілеї (с.184), листи коронного гетьмана Миколи Потоцького до короля Владислава IV тощо), але притім вони не обмежують творчу ініціативу письменника, твір не переобтяжений дріб'язковими подробицями чи несуттєвими деталями, для Бахревського як історичного романіста важлива не лише істина історії, але й розкриття координат людської душі.

Ще однією прикметною особливістю аналізованого роману є те, що в ньому письменник без надмірної патетики повістує про Переяславську раду і її передумови. Наприклад, не замовчує факту, що посол, боярин Бутурлін, незважаючи на вимоги Хмельницького і представників козацької старшини (Тетері), відмовився присягати українському народу: мовляв, російський цар не присягає своїм підданам (с.769). Із сімнадцяти полковників Богун не прийняв присяги російському царю; виявив непокору і невдоволення Радою й київський митрополит Сильвестр Косов, що зумовлено його (шляхтича) небажанням потрапляти під владу московського патріарха (с. 772); цар не задовольнив вимоги всіх пунктів просительної грамоти козаків: поруч із дозволом вільного вибору гетьмана і полковників, правом судитися за козацькими звичаями – заборона без царського дозволу мати зносини з польським королем і турецьким султаном, а також не складення (за життя Богдана) козацького реєстру, хоча цар дав згоду на 60 тисяч реєстрового війська.

Однією з провідних тенденцій, зароджених у художній свідомості в другій половині 50-х років й успішно продовжуваних літературою (українською в тім числі) порубіжжя віків (і тисячоліть) є посилення й конкретизація гуманістичного тону літератури. Ця риса властива й роману В. Баревського, що робить його актуальним у наш час. Гуманістичний пафос в оцінці складних і трагічних історичних подій полягає у запереченні проявів насильства, гуманізації стосунків між представниками одного етносу, між народами-сусідами, що виявляється на рівні проблематики, моделюванні персональної системи, загальної концепції твору.

Письменник, хоч і змушений, згідно з історичною правдою, повістувати про патологічне бузувірство Вишневецького чи (у відповідь) жорстокі вчинки козаків, не смакує кровопролиттям, проявами ненависті (чим іноді хибують твори окремих сучасних українських письменників), а трактує протистояння між обома народами як жахливу

трагедію й закликає до християнського (загальнолюдського) милосердя і прощення. Його герої націлені на добротворення, на мирне співіснування. Так, Богдан Хмельницький у листах до короля (і навіть Вишневецького) пише, що „не желает братоубийственной войны, не желает истребления шляхты” (с. 281). А на здивування запального Кривоноса, чому він пише такі листи, відповідає: „Потому и пишу, что после нынешнего дня будет завтрашний. Не войною люди живы, но миром” (с. 265).

Подібні сентенції споріднюють Хмельницького із неперевершеним стратегом свого часу Сірком (роман Ю. Мушкетика „Яса”), в образі якого поєднується войовничість ратної людини і тяжіння до мирного життя. І домінує, напевно, друге. За своєю сутністю козацький ватаг – мирна людина. Його звитяги на полі брані не самоціль, а необхідність. Не його вина в тому, що замість поля мусив скородити ворожі ребра. На схилі літ сивочолий отаман усвідомлює, що помилявся, думаючи, що вінець життя – на Січі, у збройних виступах на захист Батьківщини. Відтак щиро жалкує, що недолюбив дітей, не пестив онуків, забув, що таке дитяча усмішка. І цю важливу життєву істину кошовий передає своєму джурі Лаврінові: „Навіть увіткнута в найкращу землю шабля, скільки її не поливай, не забрунькує. А земля наша, нарід наш – із жита і вишень. Жито – бо життя. Та й не можна жити тільки однією ненавистю. Жити треба любов’ю”. Саме в цих останніх слова закодована гуманістична програма не тільки головного героя, але й, переконані, самого Ю. Мушкетика.

Принципи добротворення й милосердя реалізують й епізодичні персонажі роману „Люба Україна...”. Православний священник отець Феодул, незважаючи на образи, завдані йому, розпоряджається прихистити біженців-уніатів, шляхту, пояснюючи мотиви подібного рішення: „Меня, православного попа, католики и униаты дубьем били. За бороду в церкви при всем честном народе таскали, а мы к ним в лихой час – не с обидами, но с милосердием” (с. 295).

А Дмитра Вишневецького мучать докори сумління, коли він убив пораненого козака, бо вбивство собі подібного – страшне безглуздя: „Внутри у него (Вишневецького. – Л. Р.) корчился в слезах и судорогах маленький, добрый, честный мальчик: „Ты ведь раненого убил! Беспомощного!..”

Смерть козака, которого он добил, – ничего не дала. Человека не стало, многих не стало... Какая же это бессмыслица” (с. 516-517).

У моделюванні зазначених тем В. Бахревський солідаризується з українськими письменниками, котрі при зображенні українсько-польського протистояння не смакують пролиттям крові, пам’ятаючи народну мудрість: „Кров людська – не водиця”.

Приміром, у романі Г. Колісника „Полин чорний, мак гіркий”, де зображено Коліївщину, гайдамацькі вожді не відчувають радості від своєї перемоги, здобутої жорстокістю; не нехтуючи законами людяності, Залізняк і Гонга дарують життя дітям губернатора Умані Младановича (цей епізод полемізує зі сценою вбивства Гонтою власних дітей, що є романтичною вигадкою Т. Шевченка в поемі “Гайдамаки”), а вбитого німця Шафранського, організатора військового опору гайдамакам, наказують поховати з почестями, вшановуючи у такий спосіб сміливого воїна, хоч і з ворожого стану. Гуманістична концепція Г. Колісника в оцінці складних і трагічних подій Коліївщини полягає в запереченні проявів насильства, у засудженні розпалюваної між двома народами-сусідами ворожнечі, що яскраво проілюстровано вигаданою автором історією шляхтянки Ружени (небагата полька дбайливо і безкорисливо доглядає хворого українського козака Івана Глобу, а прості українські селяни допомагають їй, коли вона опинилася серед біженців).

Ще одна особливість роману В. Бахревського полягає в умінні передати національний колорит, завдяки відповідності мови персонажів їхньому національному статусу. З цією метою у мовних партіях героїв (та й авторському мовленні) активно використовуються українізми (слова і цілі вирази), які належать до різних лексичних шарів: „дивчата”, „дивонька”, „оселедец”, „парубок”, „хлопец”, „сынку”, „криница”, „добре”, „мати Украина”, „нехай”, „Вырий”, „Три дара за Байдину кару”, „Що це у вас за диво дивное?” і т.д.

Як уже йшлося, письменник із любов’ю пише про Україну та її народ. І доказів тому безліч. Переконані, що мовна партія короля Владислава стосовно особливостей

національного менталітету ототожнюється з міркуваннями самого автора: „Я заметил, что украинцы любят и ценят красивое. И очень хорошо поют, щемящее хорошо” (с. 123).

Таким чином, роман В. Бахревського органічно вписується в контекст вітчизняної історичної прози як ще одна яскрава версія національно-визвольної війни українського народу та його вождя Богдана Хмельницького.

І доказом, що твір цікавий не лише фахівцям-літературознавцям, а й читачам, є доволі професійний відгук, залишений одним із користувачів Інтернету: „Исторический роман от признанного классика жанра. Роман охватывает время приблизительно с 1646/7 по 1654 гг – наивысший накал страстей на Украине времен Речи Посполитой и т.н. восстания Богдана Хмельницкого. Это даже не роман, а грандиозное историческое полотно, на котором отражена эпоха во всей ее сложности. Герои здесь и польские шляхтичи, и короли, и аристократы, и казаки, и казачья старшина, женщины и мужчины – весь народ Польши и Украины. Персона главного героя, Хмельницкого, не заслоняет собой эпохи, но все же является центральной. Гетман показан во всей своей противоречивости – он и борец за правду, свободу народа, и покровитель преступников, создатель новой шляхты взамен изгнанной, склонный к запоям в трудное время, импульсивный, но иногда мудрый и далеко все просчитывающий, суровый правитель государства, и нежный отец. То есть фигура Хмельницкого не отлакирована в угоду политическим или идеологическим соображениям, а показана именно такой, в действительность которой безусловно веришь”.

ROMASHCHENKO Lyudmyla Ivanivna,
Doctor of Philological Sciences, Professor at the Department
of Ukrainian Literature and comparative studies
Bohdan Khmelnytsky National University at Cherkasy
e-mail: lirom5@mail.ru

*Одержано редакцією 21.01.2016
Прийнято до публікації 08.02.2016*

УДК 821.161.2

РОМАЩЕНКО Людмила Іванівна,
доктор філологічних наук, професор кафедри
української літератури та компаративістики
Черкаського національного університету
ім. Б.Хмельницького
e-mail: lirom5@mail.ru

**З НАГОДИ ЮВІЛЕЮ: РОЗДУМИ НАД КНИГОЮ
ОЛЕКСАНДРА ВАСИЛЬОВИЧА ТКАНКА – ЛЮДИНИ, ПЕДАГОГА, ВОЇНА**
*Тканко О. В. Третій десант (З щоденника партизанської боротьби) Літературний запис
П. Жука, М. Дашиківського. – Київ: Політвидав України, 1985. – 184 с.*

Ці нотатки є даниною пам'яті Герою Радянського Союзу, ректорові нашого університету з 1953 по 1979 роки (тоді Черкаського педінституту), професору-історик О. В. Тканку (йому встановлено меморіальну дошку при вході до центрального корпусу університету), котрому в нинішньому році виповнюється сторіччя від дня народження і 10 років, як він відійшов у позаземні світи.

Моє знайомство з Олександром Васильовичем розпочалося влітку далекого 1974 року, коли мені довелося тимчасово працювати у ректорській приймальні на час відпустки штатного секретаря. Уже тоді була вражена його демократизмом, простотою і людяністю: чи не улюбленим звертанням ректора до молоді і студентів було ніжно-ласкаве – „дитино”.